

POLITICKÉ VEDY / POLITICAL SCIENCES

Časopis pre politológiu, najnovšie dejiny, medzinárodné vzťahy, bezpečnostné štúdiá / Journal for Political Sciences, Modern History, International Relations, security studies

URL časopisu / URL of the journal: <http://www.politickevedy.fpvmv.umb.sk>

Autor(i) / Author(s): Francesco Leoncini
Článok / Article: Alexander Dubček, muž nádeje v 20. storočí
Vydavateľ / Publisher: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov –
UMB Banská Bystrica / Faculty of Political Sciences
and International Relations – UMB Banská Bystrica

Odporúčaná forma citácie článku / Recommended form for quotation of the article:

LEONCINI, F. 2014. Alexander Dubček, muž nádeje v 20. storočí. In *Politické vedy*. [online]. Roč. 17, č. 1, 2014. ISSN 1335 – 2741, s. 178-185. Dostupné na internete: <http://www.politickevedy.fpvmv.umb.sk/userfiles/file/1_2014/LEONCINI.pdf>.

Poskytnutím svojho príspevku autor(i) súhlasil(i) so zverejnením článku na internetovej stránke časopisu *Politické vedy*. Vydavateľ získal súhlas autora / autorov s publikovaním a distribúciou príspevku v tlačenej i online verzii. V prípade záujmu publikovať článok alebo jeho časť v online i tlačenej podobe, kontaktujte redakčnú radu časopisu: politicke.vedy@umb.sk.

By submitting their contribution the author(s) agreed with the publication of the article on the online page of the journal. The publisher was given the author's / authors' permission to publish and distribute the contribution both in printed and online form. Regarding the interest to publish the article or its part in online or printed form, please contact the editorial board of the journal: politicke.vedy@umb.sk.

ALEXANDER DUBČEK, MUŽ NÁDEJE V 20. STOROČÍ

ALEXANDER DUBCEK, A MAN OF HOPE IN THE 20TH CENTURY

Francesco Leoncini*

ABSTRACT

In this article the author deals with the historical and social consequences of the year 1968, which entered the general awareness as the Prague Spring. He observes the wider historical context and historical parallels of the political positions of the protagonists of Alexander Dubček's revolutionary process, which reminds us of the big figures of the reform processes in both ecclesiastical and secular sphere, the ideas of the French Revolution and the thoughts of T. G. Masaryk, co-founder of Czechoslovakia. The author also recognizes the undoubted inspirations of Dubček's concept of socialism with a human face for political and social motion, which is known as perestroika of M. Gorbačov. Moreover, he deals with the notion of socialism in the way Masaryk and Dubček viewed it, thus he puts in into steep conflict with the ideology of Leninism (sovietism), which was forcibly applied in the Soviet Union and in the countries of the so called Eastern Bloc.

Key Words: Alexander Dubček, Prague Spring, socialism, democracy, revolutionary process, international dialogue, new Europe

Veľmi často sa spomína na 20. storočie ako na obdobie tragédií dvoch svetových vojen a jednej tretej, „studenej“, vždy nabitej vo vzduchu visiacerými hrozbami. Spomína sa naň ako na anomálny sled masového vyvražďovania (typického pre kruté diktatúry) či ako na obdobie lágrov a gulagov. „Pamätné dni“ ťaživo pripomínajú mladým generáciám - ktoré zväčša ani necítia túžbu po poznaní minulosti - nepravosti a hrôzy prežívané pokoleniami pred nimi: narušovania hraníc, násilné presídľovania a vyhánanie obyvateľstva z domovov, genocídy... Neslobodno však zabúdať, že toto „prekľaté storočie“ zahŕňa aj osobnosti, obdobia a udalosti veľkých nádejí, ktoré vzbudili silné emócie

* prof. Dr. Francesco Leoncini je medzinárodne uznávaný taliansky historik, zaoberá sa predovšetkým modernými dejinami strednej a juhovýchodnej Európy; pôsobí na Università Ca' Foscari di Venezia, Dorsoduro 3246, 30123 Venezia Talianska republika, leonfran@unive.it.

umožňujúce zahliadnuť horizonty sveta, v ktorom slávne idey francúzskej revolúcie konca 18. storočia sa zdali byť na chvíľu sprítomnené, zhmotnené: *liberté, égalité, fraternité*. A toto sa dialo nielen v občianskych spoločnostiach, ale aj medzi štátmi i vo veľkej náboženskej organizácii zvanej *katolícka cirkev*. Spomeňme si, čo znamenala voľba **Angela Giuseppeho Roncalliho** za pápeža, a potom ohlásenie a začiatok II. vatikánskeho koncilu. Cirkev sa naraz otvárala výzvam moderného sveta a kresťanský odkaz, dovtedy považovaný za monopol len istej skupiny kléru, sa začal chápať ako volanie po zhromažďovaní božieho ľudu, aby sa obnovila dospelá a zrelá viera, už nie strnulo a pasívne podriadená príkazom predstaviteľov cirkevnej hierarchie, ale priamo oživovaná Písmom svätým. Nemožno si nevšimnúť odkaz na veľkých reformátorov stredoveku **Johna Wyclifa**, **Jana Husa** či na samotného **Luthera**. Nový impulz bol vyslaný aj smerom k ekumenizmu. Avšak potom, postupne a pomaly, sa všetko vrátilo späť do tradičných tridentských koľají.

V rokoch 1919 – 1920 sa rodila „nová Európa“ a s ideálmi slobody a rovnosti všetkých národov, veľkých i malých, ohlásených **Woodrowom Wilsonom**, formovali sa štáty medzi Baltickým a Egejským morom, medzi Nemeckom a Ruskom. **Tomáš Garrigue Masaryk** bol najznámejším a najvýznamnejším predstaviteľom tejto „novej európskej hranice“. Od samého počiatku vojnového konfliktu bol húževnatým obhajcom potreby pádu habsburskej monarchie, ktorá v jeho očiach už neplnila poslanie priestoru, v rámci ktorého sa mohli slobodne rozvíjať rôzne etniká podľa svojich daností, lebo sa stávala stále viac závislou od Nemecka. Malé národy logicky završovali procesy národných obrození, ku ktorému práve Taliani s **Mazzinim**, **Cavourom** a **Garibaldim** prispeli rozhodujúcim spôsobom. Najmä **Mazzini** vnímal znovuzrodenie talianskeho národa ako úzko späté s procesmi národného sebauvedomovania v strednej Európe.

„Z humanitizmu“, napísal **Masaryk** práve v tej dobe, keď sa pripravovalo nové usporiadanie Európy, *„je dovozovaná také oprávnenosť a nutnosť demokracie, socializmu a národnosti; vŕdcové a theoretikové demokracie a socializmu stejně jako vŕdcové národnostního hnutí oprávnenosť a právo demokracie, socializmu a národnosti dovozovali přímo z křesťanského přikázání lásky k bližnímu — to byl sice spíše důvod taktický, ale ve skutečnosti není jiného základu mravnosti a tudíž ani politiky než láska k bližnímu, ať se zove filantropií, humanitou, altruismem, sympathií, rovností, solidaritou. Humanitní princip francouzskou revolucí byl prohlášen slavnou formulí: svoboda, rovnost, bratrství a kodifikován jako právo člověka a občana. Přiznání hodnoty lidské*

osobností zaručuje hodnotu občanskou a právo organizovaných spoločenských teles — států, církví, národů, tříd, stran atd. a jejich podřadných složek“ (Masaryk, 1920, s. 76). Nachádzame tu priamy odkaz na francúzsku revolúciu ako na základ nového európskeho usporiadania. Tejto perspektíve sa už po 1. svetovej vojne stala osudnou postupná tichá akceptácia **Hitlerových** expanzívnych zámerov zo strany západných demokratických mocností – Francúzska, a najmä Veľkej Británie. Tento postoj dostal najemblematickejšie vyjadrenie v Mníchovskej dohode z roku 1938, ktorá znamenala skutočný zlom v dejinách 20. storočia. A potom sa zaujímali podobné kompromisné a ústupčivé postoje na Jalte a v Postupime, no aj vo vzťahu k opozičným hnutiam v Sovietskom zväze. Kríze z roku 1929 odvážne čelil návrh *Novej dohody*. **Rooseveltova New Deal** mala úspech, a veľký dejinný význam mali aj odvážne politické stanoviská namierené na prekonanie protirečení a konfliktov vo vnútri súdobých societ i na poli medzinárodných vzťahov, ktorých nositeľmi boli **Martin Luther King**¹, **John F. Kennedy**² i **Nelson Mandela**³. **Barack Obama** vo svojom príhovore v Prahe 5. apríla 2009 vyzval svet k denuklearizácii, vychádzajúc z odkazu **Masaryka** a Pražskej jari. Pripomenul, ako tento český politik v roku 1918 v Chicagu vystúpil pred stotisícovým davom po tom, čo Spojené štáty deklarovali podporu česko-slovenskej nezávislosti. **Obama** vyhlásil, že mu bolo čťou nasledovať jeho stopy z Chicaga do Prahy.

Pri príležitosti 900. výročia založenia Boloňskej univerzity sa mal udeliť čestný doktorát **Nelsonovi Mandelovi** a **Alexandrovi Dubčekovi**. Bol tento reprezentant malého a neznámeho slovenského národa a malého štátu, Československa, líder akéhosi pokusu o reformu sovietskeho systému, muž, ktorý sa stále považoval za komunistu, hoden byť takto vyzdvihnutý na jednu úroveň s inou, naozaj veľkou osobnosťou 20. storočia?

10. januára 1988 poskytol **A. Dubček** dlhý rozhovor denníku *l'Unità*⁴, v ktorom znovu potvrdil správnosť svojho úsilia pred 20 rokmi, keď konštatoval, že **Gorbačov** stál pred rovnakými rozhodnutiami, ako on vtedy. V rozhovore deklaroval s neochvejnou istotou svoje politické krédo: „*Som odjakživa*

¹ porov. King, M. L. 1963. *La forza di amare*. Torino: SEI, 1963.

² porov. Kennedy, J. F. 1960. *Strategia di pace*. Milano: Mondadori, 1960. Tiež *La nuova frontiera*. Roma: Donzelli, 2009.

³ porov. Mandela, N. 1997. *Lungo cammino verso la libertà*. Milano: Feltrinelli, 1997.

⁴ Celý rozhovor bol uvedený v *Che cosa fu la "Primavera di Praga"? Idee e progetti di una riforma politica e sociale* (zost. F. Leoncini). 1989. Manduria – Bari – Roma: Lacaita, 1989, s. 155-190. (reedícia Libreria Editrice Cafoscarina, Venezia, 2007).

presvedčený, že socializmus môže a musí byť tým spoločensko-politickým, ekonomickým a kultúrnym usporiadaním, ktoré je v stave celkovo a v plnej miere reflektovať a uspokojiť potreby a záujmy robotníckej triedy a najširších vrstiev pracujúcich na celom svete. V centre musí stáť najvyšší humanizmus, etika a morálnosť. Socializmus, mier, rovnosť v právach, seberealizácia človeka a národov sú konceptami, ktoré vždy patrili k môjmu krédu. Týmto hodnotám prisudzujem mimoriadnu a univerzálnu dôležitosť” (*Che cosa fu la “Primavera di Praga”? Idee e progetti di una riforma politica e sociale*. 1989, 158). V týchto riadkoch nemožno nezbadáť nielen analógiu s tým, čo vyjadril **Masaryk** v predchádzajúcej citácii z *Novej Evropy*, ale aj s jeho neskoršími tvrdeniami.

V **Čapkových** Hovoroch s TGM čítame, čo **Masaryk** myslí pod pojmom socializmus. „Můj socialism, to je jednoduše láska k bližnímu, humanita. Přeji si, aby nebylo bídy, aby všichni lidé slušně žili prací a v práci, aby každý měl pro sebe dost místa. ... Humanita, to není bývalá filantropie, filantropie jenom pomáhá tu a tam, ale humanita hledí opravit poměry zákonem a řádem. Je-li toto socialism, tož dobrá.” (In Čapek, 1990, s. 124). Socializmus je teda politický systém, nie filantropia, ani subsidiarita, ale riadenie spoločnosti, v ktorej nastala zmena v rovnováhe síl, a to v prospech nižších spoločenských tried. **Carlo Rosselli** nám objasňuje vo svojom klasickom, dnes už zabudnutom diele *Socialismo liberale*, že vlastne niet slobody bez socializmu, keď píše: „Socializmus nie je nič iné ako logický vývin princípu slobody, až do dôsledkov. Socializmus chápaný vo svojej podstate je posudzovaný ako hnutie konkrétnej emancipácie proletariátu. Je liberalizmom v akcii, je slobodou vytvorenou pre chudobných. (...) Sloboda, ktorú nesprevádza a nepodporuje minimálna miera ekonomickej autonómie, teda oslobodenie od súženia z nenapĺňaných základných existenciálnych potrieb, pre individuuum neexistuje a je iba obyčajným preludom” (Rosselli, 1973, 436 – 437).

Mohli by sme teda na záver konštatovať, že socializmus je samotnou podstatou demokracie. Československá jar tak nebola hľadaním „tretej cesty”, ale bola demokraciou *tout court*.

Norberto Bobbio hovorí, že neexistuje žiadna „tretia cesta”. Odkazujúc na diskusiu odohrávajúcu sa v 70. rokoch, keď komunistická strana zastávala tzv. tretiu cestu, **Bobbio** v článku-odpovedi **Gallimu della Loggia**, ktorý ho obvinil z „nezodpovednosti” (v súvislosti s jeho vzťahom k marxizmu a komunizmu) pripomína, že „cesty sú iba dve, demokracia a diktatúra” (Bobbio, 1998, 1/8). V jednej svojej práci publikovanej o niekoľko rokov neskôr píše: „Vzťah medzi liberalizmom a socializmom vidí **Rosselli** historicky: liberalizmus bolo celkom

iste hnutím za oslobodenie človeka. Socializmus, chápaný správne, je prirodzeným pokračovaním tohto hnutia za oslobodenie, ktoré vychádza z oslobodenia individua vo vzťahu k štátu a smeruje k oslobodeniu človeka vo vzťahu ku všetkým ostatným podmieňujúcim faktorom spoločnosti, najmä vo sfére ekonomickej” (Bobbio, 2005, 25).

Ó, **Dubček, Dubček**, Pierrot Prahy!

Interview s porazeným lídrom vzbudilo u jedného z najvýznamnejších talianskych komentátorov situácie vo východnej Európe **Enza Bettizza** posmech a iróniu: „So svojou tvárou rezignovaného a zostarutého Pierrota sa z prostredia prísnej normalizácie znovu vynára bez zášti, dokonca plný novej nádeje” (1988, 1). Článok mal podnadpis *Le patetiche illusioni di Dubček*⁵, pričom tieto ilúzie sa týkali aj **Gorbačova**, ktorý „túži spojiť reformu s područím, novinky s protirevolučnou obranou. Snáď najvyššia cena za gorbačovizmus je práve táto. Otvorenie sa voči všetkým - Číňanom, Afgáncom, Američanom, Európanom – kompenzované uzatvorením sa voči poddaným západnej časti impéria”⁶. Aká presná a prezieravá bola táto analýza, ukázali udalosti o niekoľko rokov neskôr. V jednom článku, ktorý sa objavil v *Il Giornale* ešte 22. augusta 1976, **Bettiza** usudzuje, že „socializmus s ľudskou tvárou neexistuje”, a teda že Rusi, „ktorí vedia veľmi dobre, čo socializmus znamená“, „zo svojho hľadiska“ urobili dobre, keď ho zastavili. „Pretože neexistoval a neexistuje. Pretože **Dubček** bol v skutočnosti prenasledovaný príznakom veľkého **Masaryka**, svojho času podporovaného obrovskou väčšinou obyvateľstva, no chcel sa vrátiť späť, lebo pred sebou uvidel priepasť“ (1976, 3). Pravdaže, vážený komentátor má pravdu: **T. G. Masaryka** v roku 1968 pokladalo 81% opýtaných Čechov za najdôležitejšiu osobnosť svojich dejín⁷. **Masaryk** však nebol iba liberál, ale aj socialista. Do viedenského parlamentu bol zvolený v roku 1907 hlasmi sociálnych demokratov, a na týchto pozíciách zotrval po celý život. Patril medzi prvých kritikov **Marxa** a marxizmu v diele *Otázka sociální* (1898)⁸ a samotnú boľševickú revolúciu hodnotil negatívne: „Odstranili cara, ale nepřekonali carismus“ (Masaryk, 1920, 144). **Bettizovi** evidentne splýva socializmus so

⁵ Dubčekove patetické ilúzie (pozn. prekl.)

⁶ Ibidem

⁷ porov. Judt, A. 1990. *A Nation-BUILDER and his Successors*. In *The Times Literary Supplement*, č. 4530, 26. január – 1. február 1990, s. 79.

⁸ porov. kritické vydanie v dvoch dieloch editované Masarykovým ústavom v Prahe (2000). Do pozornosti dávame aj krátený preklad: Kohák, E. V. 1972. *Masaryk on Marx*. Lewisburg: Bucknell University Press, 1972.

sovietizmom, čím dokazuje len biednu znalosť myšlienok „veľkého“ **Masaryka**.

Aj jeden z najrelevantnejších dokumentov Pražskej jari, manifest *2000 slov* z konca júna, (ktorý vzbudil u **Dubčeka** nevôľu kvôli požiadavke urýchlenia reforiem), navrhoval za „pracovnú hypotézu“ socializmu; chcel mu dať tvár z väčšej časti korešpondujúcu s pôvodnou ideou, ktorú Česi o socializme mali.⁹

Mobilizácia československého ľudu v roku 1968 bola len jedenkrát v histórii východného ex-bloku riadená prvým tajomníkom komunistickej strany. Vhodnejšie by bolo toto hnutie kvalifikovať ako znovuzrodenie demokracie, než ako vyjadrenie nejakej všeobecnej túžby po slobode, ako sa, často banálne, usilovali zdôrazniť výročné „oslavy“ v roku 2008, ignorujúc pritom socialistický rozmer Pražskej jari.¹⁰

Význam toho mimoriadneho obdobia vyjadril veľmi dobre **Milan Kundera** v jednom svojom texte napísanom niekoľko mesiacov po invázii vojsk Varšavskej zmluvy do Československa, nedávno znovu publikovanom v *Lettera internazionale* (2008) (predznamenanom už v denníku *la Repubblica* z toho istého roku): „Zmysel československého apelu spočíval v niečom inom: ukázať aké nesmierne demokratické možnosti sú stále prehlíadané v socialistickom spoločenskom pláne a ukázať, že tieto možnosti sa môžu rozvíjať, iba ak sa umožní plná politická svojbytnosť každého jednotlivého národa“ (*Lettera internazionale*, 2008, s. 41; *la Repubblica*, 2008, s. 49).

Aby sme sa v analýze mohli viac priblížiť odkazu, ktorý ešte dnes vychádza z onej skúsenosti, treba si všimnúť príspevok **Karla Kosíka** *L'avvenimento*, v ktorom autor, jeden z protagonistov udalostí roku 1968, sa pýta nie čím *bola*, ale čím *je* Pražská jar, porovnávajúc obsah a aktérov tej doby s realitou súčasných societ. Podobné porovnanie brilantne použil v eseji *La Primavera di Praga, la 'fine della storia' e lo 'Schauspieler'*“, príhodne preloženej vždy pozorným **Lucianom Antonettim** pre akademickú publikáciu *Dimensioni e problemi della ricerca storica* (1995).

Tu **Kosík** vystihol princíp fungovania dnešnej spoločnosti: „Namiesto

⁹ porov. Čech, J. 1968. *Praga 1968. Le idee del "nuovo corso"*. Bari: Laterza, 1968, s. 423-431. 8. júla noviny *Večerní Praha* uverejnili prieskum verejnej mienky, z ktorého vyplynulo, že 87% obyvateľstva si želalo pokračovanie v budovaní socializmu s ľudskou tvárou, len 5% si želalo návrat kapitalizmu a 6% opýtaných sa nevyjadrilo. Porov. Shawcross, W. 1990. *Dubček and Czechoslovakia 1968 - 1990*. London: The Hogarth Press, 1990, s. 139.

¹⁰ Z tejto línie sa vždy jasne oddeľoval „manifest“, najmä článkami, rozhovormi a recenziami, Tommasa Di Francesca.

všemocného Štátu, pre ktorý sú občania poddanými a on je im neobmedzeným poručníkom, po roku 1989 vystupuje na scénu ako protagonista zbohatlík; mení sa spoločenská hierarchia a menia sa aj takzvané hodnoty. Anonymnú diktatúru polície a byrokracie strieda anonymná diktatúra trhu – a merkantilizmu“ (Kosík, 1995, 119). Ako dobre sa hodí postava *Schauspielera* na politického predstaviteľa dnešného Talianska, ukazuje nasledujúci opis: „*Schauspieler je ten, kto sa prezentuje verejne, kto sa predvádza pred divákmi. Schauspieler potrebuje divákov a všetko čo robí, je adresované publiku. Schauspieler je verejný exponent, ktorý svojou hrou drží hľadisko v napätí, on sám je centrom tejto pozornosti, je osobou, ktorá žije permanentne pred zrakom verejnej mienky, neustále sa dovoľávajúc jej pozornosti a uznania. Schauspieler je mužom chvíle a majstrom prítomného okamihu*“ (Kosík, 1995, 122).

Azda má **Bettiza** pravdu v tom, že **Dubčekovým** cieľom bolo „*kŕmiť ľud istým druhom jedlého leninizmu*“ (1999, 25). Takto ale **Dubček** mohol rozmýšľať iba na začiatku. Počas nasledujúcich mesiacov, po voľbe za prvého tajomníka ÚV KSČ, sa jeho nazeranie na situáciu menilo. **Giuliana Limiti** nám ponúka pekný obraz situácie vo svojej eseji *Pinocchio in Cecoslovacchia*¹¹, keď šťastie „talianskeho buratina“ rastie počas roku 1968 v takej miere, v akej preberá funkciu alegorickej postavy: „*Nie náhodou, na jar nádeje, reprezentovanej veľkými zmenami smerom k socializmu s ľudskou tvárou, vidno osud Pinocchia zosobnený v Alexandrovi Dubčekovi. Dubček, od neznámeho byrokrata, od „kusu dreva“ v neosobnej štátnej mašinérii, stáva sa žijúcim symbolom túžob národa. Aj fyzicky pripomínal Pinocchia. Tad Szulc spomína, že v 'ten horúci májový deň sa Dubček placho usmieval, jeho dlhý pinocchiovský nos nesmelo namierený smerom dolu, chlapčenský výzor v kontraste s jeho štyridsiatimi šiestimi rokmi. Prijímal náručia kvetín od študentov, rozžiarených občanov a ich žien' (Corriere della Sera, 12. január 1969)*“ (In: Leoncini, 2009, 392 – 393).

Preklad z talianskeho jazyka: **Dušan Kováč-Petrovský**

Literatúra:

BETTIZA, E. 1999. *Dubcek il socialista dal volto umano*. In *La Stampa*, 16. október 1999, s. 25.

BETTIZA, E. 1976. *Divorati due volte*. In *Il Giornale*, 22. august 1976, s. 3.

¹¹ Pinocchio v Československu (pozn. prekl.)

- BETTIZA, E. 1988. Il Pierrot di Praga. In *La Stampa*, 12. január 1988, s. 1.
- BOBBIO, N. 1998. La responsabilità degli intellettuali. In *La Stampa*, 12. apríl 1998, s. 1/8.
- BOBBIO, N. 2005. Il fascino perenne del socialismo liberale. In *La Stampa*, 9. október 2005, s. 25.
- ČAPEK, K. 1990. *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha: Československý spisovatel, 1990.
- ČECH, J. 1968. *Praga 1968. Le idee del "nuovo corso"*. Bari: Laterza, 1968, s. 423 – 431.
- JUDT, A. 1990. A Nation-Builder and his Successors. In *The Times Literary Supplement*, č. 4530, 26. január – 1. február 1990, s. 79.
- KENNEDY, J. F. 1960. *Strategia di pace*. Milano: Mondadori, 1960. Tiež *La nuova frontiera*. Roma: Donzelli, 2009.
- KING, M. L. 1963. *La forza di amare*. Torino: SEI, 1963.
- KOSÍK, K. 1995. La Primavera di Praga, la 'fine della storia' e lo 'Schauspieler'. In *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 1995, I, s. 115 – 129.
- KOSÍK, K. 2000. L'avvenimento. In *Primavera di Praga e dintorni. Alle origini dell'89* (zost. Leoncini, F. – Tonini, C.). S. Domenico di Fiesole, Edizioni Cultura della Pace, 2000, s. 36 – 49.
- LEONCINI, F. 2009. *Alexander Dubček e Jan Palach. Protagonisti della storia europea*. Soveria Mannelli (Cz), Rubettino, 2009, s. 392 – 393.
- MANDELA, N. 1997. *Lungo cammino verso la libertà*. Milano: Feltrinelli, 1997.
- MASARYK, T. G. 1920. *Nová Evropa*. Praha, 1920.
- ROSSELLI, C. 1973. *Socialismo liberale e altri scritti*. Torino: Einaudi, 1973, s. 436 – 437.
- SHAWCROSS, W. 1990. *Dubček and Czechoslovakia 1968 - 1990*. London: The Hogarth Press, 1990.